

Artikel | Kristoffer Garne

Den evangelisk-lutherske salmegudstjenestes undfangelse i 1524 og den første danske gudstjenesteordning fra 1529

Der er noget selvfølgeligt over, at der synges salmer til gudstjeneste i kirken. Men set i det lange historiske løb er det ikke en selvfølge. Det er resultatet af et bestemt program for gudstjeneste og salmesang, som Martin Luther formulerede i 1500-tallet. Gudstjeneste med salmesang på modersmålet er således en blivende arv fra den lutherske reformation i 1500-tallet.

I 2024 er det netop 500 år siden, at Luther gav anstød til gudstjeneste med salmesang på modersmålet og selv skrev eller bearbejdede en stor del af det, der skulle blive kernerepertoiret af gudstjenestesalmer frem til i dag. Det er en god anledning til at gå tilbage og undersøge, hvordan det hele begyndte.

I den følgende undersøgelse af salmegudstjenestens undfangelse ligger hovedvægten på 1) en præsentation af Johann Walters *Geystlich gesangk Buchleyen* fra 1524, der rummer forord af Luther og tekst og melodi til 24 af hans salmer, og 2) nogle af de indeholdte salmers umiddelbare efterliv i den danske reformation af gudstjenesten i form af deres optagelse i Malmømmessen fra 1529. Artiklen begynder dog med en indledning om optakten til 1524 og slutter med nogle få aktuelle overvejelser om salmer og gudstjeneste.

I gennemgangen af salmerne lægges bl.a. vægt på, hvordan Luther bearbejder allerede eksisterende salmevers og bibeltekster. Således er salmesang på modersmålet ikke noget, Luther finder på ud af det blå, men med sine bearbejdelser og sine programmatisk formuleringer om reformationen af gudstjenesten giver han et afgørende anstød til fødslen af den evangelisk-lutherske salmegudstjeneste, hvor menighedens salmesang på modersmål er en afgørende del af liturgien.

Optakt til salmesang på modersmålet

I slutningen af 1523 udgiver Martin Luther sit første skrift med konkrete anvisninger til en reformation af højmissen: *Formula missae et communionis pro ecclesia Wittenbergensi*,¹ en anvisning for messen og menigheden i kirken i Wittenberg. Titlen afslører, at Luther ønsker at bringe de to ting: messe og menighed sammen til ét, hvad ikke har været en selvfølge i samtiden. Luthers reform af gudstjenesten går i korte træk ud på 1) at gøre prædiken på modersmålet til en central del af messen, 2) at fjerne nadverdelens kanon, de mange indledende bønner, der ifølge Luther fejlagtigt fortolker nadveren som et fortjenstfuldt offer, kirken kan bringe til Gud, og 3) at række begge nadverens skikkelser, brød og vin, til lægfolket. Men ellers bevarer Luther det latinske sprog, gudstjenestens læsninger og de fleste musikalske led, sådan at messeordningen faktisk giver et fint indblik i, hvordan den latinske højmesse har set ud i Tyskland i begyndelsen af 1500-tallet.

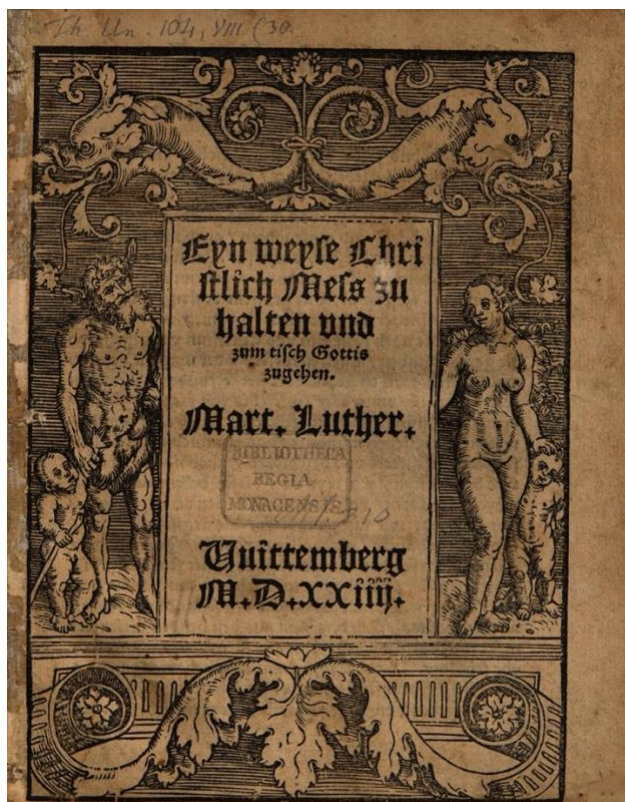

Illustration 1. Frontispicet til Martin Luthers *Ein weyse Christlich Mess zu halten*, Wittenberg 1524. Som tillæg til skriftet (der er en tysk oversættelse af Luthers *Formula Missae*) bringes to salmer: Johann Agricolas Halleluja-salme og Martin Luthers gendigtning af Sl. 67, *Es wolt uns Gott gnädig sein*. Bayerische Staatsbibliothek, München. Online via: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10204849?page=4.5> (set 31.10.2024).

¹ WA 12: 205–220.

Undervejs i gudstjenesteordningen udtrykker Luther dog det håb, at Kristus må give, at det kommer så vidt, at man får gudstjeneste på modersmålet. Og mod slutningen skriver han følgende, som vidner om, at han her i 1523 barsler med planer om at få en gudstjeneste præget af salmesang på modersmålet:

Jeg ville også ønske, at vi havde mange flere sange på modersmålet, som folket kunne synge under messen, dels ved gradualet, ligeledes ved Sanctus og Agnus Dei. For der er vel ingen tvivl om, at hele folket tidligere har sunget det, som nu alene koret svarer præsten? Disse sange kunne anordnes sådan af præsten, at de enten blev sunget straks efter de latinske messeled, eller hver anden dag på latin og på tysk, *indtil hele messen blev på modersmålet*. Men vi mangler digtere, eller de er endnu ukendte, som kunne digte os fromme og åndelige sange (som Paulus kalder dem [Ef 3,16]), der var til at bruge i Guds kirke. Imidlertid passer denne sang efter nadveren: 'Gott sey gelobet und gebenedeyet, der uns selbser hatt gespeysset osv.' [...] Foruden den er denne også stærk: 'Nu bitten wir den heyligen geyst'. Ligeledes: 'Eyn kindlein so lobelich'. Ellers findes ikke mange, som smager stort af ånd. Dette siger jeg, hvis der skulle være tyske digtere, som kunne opmuntres og udforme fromme sange til os.²

Luther udtrykker her altså et håb om, at gudstjenesten med tiden må blive på modersmålet og hele menigheden synge med på liturgien. Han nævner også allerede eksisterende eksempler på salmer på modersmålet, som kan bruges i liturgien, og der kendes yderligere eksempler på sådanne, som blev del af det reformatoriske kernerepertoire i mere eller mindre bearbejdet form, fx "Lovet være du, Jesus Krist" (DDS 108) og "Krist stod op af døde" (DDS 218).³

Men ting tager tid, og Luther stiller høje krav til de tyske sange og den musik, der skal erstatte den latinske liturgi, både musikalsk, teologisk og litterært. Han er dog blevet opmuntret af sin egen opfordring og har givet sig i kast med selv at digte salmer. Det ser man af et samtidigt brev sendt til kurfyrstens sekretær Georg Spalatin, der ofte citeres som det første vidnesbyrd om Luthers egen salmedigtning – således også her:

Nåde og fred! Jeg har planer om at følge profeternes og de gamle kirkefædres eksempel og forfatte salmer på modersmålet for folket, dvs. åndelige sange, for at Guds ord også gennem sangen kan forblive blandt folk. Derfor leder vi efter digtere allevegne [...] selv har jeg dog ikke så stor nådegave, at jeg kan gøre det sådan, som jeg gerne ville.⁴

² WA 12: 218 (min kursivering og oversættelse med skelen til Olsen 1951: 22–23).

³ Leaver 2017: 69–70.

⁴ WA Br 3: 220; Kjeldgaard-Pedersen & Aurelius 2017: 201–202.

I første omgang gælder det gendigtninger af salmerne fra Salmernes Bog i Det Gamle Testamente, som var en af grundstammerne i liturgien, både højmessen og den daglige tidesang. Luther opstiller i brevet en række kriterier, der skal overholdes: sproget skal holdes i en folkelig stil med almindelige ord, og meningen skal gengives klart og ligge tæt på Biblen, men uden nødvendigvis at fastholde ordlyden. Luther vedlægger selv et eksempel, sin gendigtning af Salme 130, "Aus tiefer Not", der skulle blive en fast bestanddel af reformationens salmesang og endnu findes i Den danske salmebog (DDS 496).

Chorgesangbuch

Formodentligt er det ikke lykkedes Luther at finde digtere allevegne, og hvis det er, har han ikke altid været tilfreds med resultatet. For på trods af den tvivl på egen nådegave, som han giver udtryk for i brevet til Spalatin (måske mest som en retorisk figur), har Luther inden udgangen af 1524 digtet eller gendigtet mindst 24 salmer, hvoraf flere blev kernesalmer i den lutherske kirke indtil i dag. Mange af dem er udgivet løbende som flyveblade, og de har spredt sig hurtigt og har vundet indpas.⁵ Fire af dem findes første gang i 1524 i den såkaldte *Achtliederbuch*, trykt i Nürnberg, og yderligere 14 i det såkaldte *Erfurter Enchiridion*, trykt af to konkurrerende bogtrykkere samme år. Derfor regner man 1524 som året for de første lutherske salmebøger, selvom de to udgivelser ikke selv var besørget af reformatoren. Disse bøger er ikke umiddelbart i første omgang tænkt til brug i gudstjenesten, ligesom næppe samtlige af Luthers 24 salmer var det. Men han kan ikke have digtet sine salmer uden tanke på gudstjenesten.

Spørgsmålet er så, om Luther har haft tanke på menighedssang i gudstjenesten, da han har skrevet forord til og samarbejdet med bassist og senere hofkantor Johann Walter om udgivelsen af *Geystlich gesangk Buchleyn*. Denne 'åndelige lille sangbog' udkommer sidst på året 1524⁶ og rummer tonesætninger af 24 af Luthers salmer foruden andre salmer. Det er svært at fastslå graden af Luthers andel i arbejdet bag sangbogen, og en umiddelbar vurdering af værket, der består af 3–5-stemmige udsættelser af salmer for (dreng- og mands)kor med melodien i tenoren, tyder i retning af professionel korfremførelse af salmerne, ikke understøttelse af menighedssang.⁷ Alligevel kan værkets betydning ikke undervurderes, heller ikke på dette punkt.

⁵ Luther 2017 daterer alle Luthersalmers førstetryk og bringer affotograferinger heraf samt melodier.

⁶ Blankenburg 1991: 47.

⁷ Blankenburg 1991: 174–175.

Illustration 2. Melodien til Luthers salme “Nun bitten wir den heiligen Geist” som nr. 1 i Johann Walters *Geystliche gesangk Buchleyn*, tenorbog, Wittenberg 1524. Public Domain. Online via: [https://imslp.org/wiki/Geystliche_gesangk-Buchleyn_\(Walter,_Johann\)](https://imslp.org/wiki/Geystliche_gesangk-Buchleyn_(Walter,_Johann)) (set 31.10.2024).

Sangbogen er trykt som fem stemmebøger, og kun bassen og tenordelen er overleveret i førstetrykket. Tenordelen indeholder et register samt Luthers forord, som er velkendt i dansk sammenhæng, fordi Hans Thomissøn har det med i *Den danske Psalmebog* 1569. Her er det dog iblandet formuleringer fra Luthers senere forord til bl.a. den såkaldte Babstsche Gesangbuch fra 1545, der er den sidste samling af samtlige Luthers i alt knap 40 salmer udgivet i hans egen levetid. Første halvdel af det oprindelige forord lyder:

At det er godt og passende at synge åndelige sange, tænker jeg ikke er skjult for nogle kristne. Det ved hvermand ikke kun fra de gammeltestamentlige konger og profeteres eksempel (som med sang og klang, med digtning og alskens strengespil har lovprist Gud), men også fra den brug, især af salmer, som den menige kristenhed fra begyndelsen var bekendt med. Ja, også Paulus sætter det ind i 1 Kor 14[15] og beder kolossenserne om af hjertet at synge salmer og åndelige sange for Herren. For at Guds ord og den kristelige lære derigennem på alskens måder skal bedrives og udøves.

Derfor har også jeg, sammen med enkelte andre, til en god begyndelse og for at give anledning til dem, der bedre formår det, sammenbragt nogle åndelige sange, for at det hellige evangelium, som af Guds nåde igen er udgået, skal drives og bringes i svang, således at også vi kan bryste os – som Moses gør i sin sang i 2 Mos 15 – af, at Kristus er vores lov og sang, og at vi ikke ved af andet at sige, end at Kristus er vores frelser, som Paulus siger i 1 Kor 2[2].⁸

⁸ Walter 1524, 2–3; Schilling & Bauer 2023: 38–39 (min oversættelse).

I anden halvdel af forordet går Luther over til at begrunde, hvorfor sangene i bogen er udsat for flerstemmigt kor. Det sker, for at de unge mænd kan opdrages i musikkens kunst, ikke med løsagtige, men gode sange. Luther understreger til sidst, at han ikke som andre er af den mening, at evangeliet udelukker kunst. Tværtimod skal kunsten gå i tjeneste hos den, som har skabt den.

Sangbogen og dens specifikke udsættelser er altså tilvejebragt som et musikalsk dannelsesprojekt. Men som første del af forordet angiver, har Luthers salmedigtning et bredere, teologisk formål, nemlig at bringe ordet i svang – en formulering, han også andetsteds i 1523 brugte om gudstjenestens formål.⁹

Det er ikke her hensigten at gå ind på musikken, men på salmeteksterne, som i denne udgivelse for første gang bringes i en samling, hvor Luther selv direkte har medvirket. Udsættelserne for kor og bearbejdelserne er uden tvivl Walters, men nogle af melodierne stammer måske fra Luthers egen hånd.¹⁰ Som Luther antyder i forordet, er salmerne i sig selv ikke kunst. De er udtryk for de troendes lovprisning af Gud og et middel til evangeliets forkyndelse. De religiøse kriterier trumfer de æstetiske, kunne man sige. Det er dog ikke kun et pædagogisk, men også et æstetisk valg, Luther træffer, når han vælger at omsætte bibeltekster og teologisk forkyndelse til rimede vers, til en strofisk viseform. Selvom eftertidens æstetiske videnskaber ofte har bedømt Luther som en middelmådig digter og komponist, er et mere relevant blik snarere at se ham som en teolog og reformator, der arbejder med et litterært og musikalsk sprog.¹¹ Sådan har Luther nok også selv set på det, hvad de citerede steder antyder. Dertil kommer følgende citat fra skriftet *Mod de himmelske profeter* fra 1525, hvor Luther er inde på muligheden for at holde gudstjeneste udelukkende på tysk, som han kritiserer andre i samtiden for at fare for hurtigt frem med:

Jeg ville gerne have en tysk messe i dag. Jeg overvejer det også. Men jeg ville jo også gerne, at den skulle have en ret tysk måde. For at man oversætter den latinske tekst og beholder de latinske toner eller noder, det accepterer jeg, men det lyder ikke godt eller ordentligt. Både tekst og noder, tonefald, melodi og gestus må komme fra det rette modersmål og dets stemme, ellers bliver alt en efterligning, ligesom aberne gør det.¹²

Heraf fremgår det tydeligt, at Luthers æstetiske og teologiske kriterier ikke helt kan skilles ad. Hvis man skal synge af hjertet for Herren, skal ord og toner, mening og gebærder, gå op

⁹ WA 12: 35–37.

¹⁰ Foruden den anførte litteratur behandles melodiforhold og Luthers forlæg også i Korth 2017 og Lundberg 2017.

¹¹ Dahlerup 2016: 15–92.

¹² WA 18: 123; Petersen 2014: 295.

i en højere enhed. Og i 1525 har Luther åbenbart ikke ment, at det tilstrækkelige grundlag for en fuld messe på modersmålet var tilvejebragt, heller ikke med udgivelse af sangbogen i 1524. I 1526 udgiver Luther dog, umiddelbart noget tøvende, skriftet *Deutsche Messe* med tanker om og et udkast til en tysk messe, som er afprøvet i Wittenberg, og hvor Johann Walter i øvrigt ifølge eget udsagn har assisteret Luther med messetonerne.¹³

Imidlertid er det et faktum, at Luther med udgivelsen af sangbogen i 1524 allerede havde tilvejebragt størstedelen af de salmer, der skulle blive grundstammen i den lutherske gudstjeneste på modersmålet både i Danmark og Tyskland. At det også har været en hensigt med udgivelsen, styrkes af, at der er fundet spor af en Wittenberg-salmebog til menighedssang ("für die layen"), som har indhold og nummerering tilfælles med Walters og Luthers korsangbog.¹⁴ Hvordan salmesangen på modersmålet så konkret har foregået i gudstjenesten i Wittenberg fra 1524 og frem, og i hvor stort et omfang, ved vi ikke. Et sandsynligt bud er, at salmesangen har vekslet mellem menighed og kor,¹⁵ og at indførelsen og indøvelsen af den nye gudstjenestetype er foregået løbende og lempeligt. Måske er enkelte salmer også blevet introduceret af præsterne fra prædikestolen.¹⁶

Byggestenene til den nye gudstjenestetype, hvor menighedens salmesang på modersmålet er et bærende element, har således allerede været til stedet med sangbogen 1524. Og kort tid efter blev de følgende seks salmer, der findes heri, helt centrale for den danske reformation, og fire af dem findes i salmebogen den dag i dag (det første tal angiver nummerering i 1524-sangbogen):¹⁷

1. Nun bitten wir den heiligen Geist (DDS 289)
4. Aus tiefer not schrei ich zu dir (DDS 496)
5. Gott sei gelobet und gebenedeiet
12. Es wolt uns Gott gnädig sein
25. Frölich wollen wir Halleluia singen (DDS 436, af Johann Agricola)
35. Wir glauben all an einen Gott (DDS 437)

¹³ Leaver 2007: 336.

¹⁴ Leaver 2017: 107.

¹⁵ Havsteen 2017: 399.

¹⁶ Leaver 2020.

¹⁷ Leaver 2017: 97–99; Blankenburg 1991: 137–142.

Luthers salmer i den første danske gudstjenesteordning

Disse seks salmer er fremhævet, fordi de indgik i den første danske salmebog og blev brugt i den første danske gudstjenesteordning, vi kender. Denne praksis med disse salmer som mere eller mindre faste bestanddele af gudstjenesten fortsatte med Thomissøns Salmebog 1569 og frem.¹⁸ I forhold til den senere både danske og tyske gudstjenestetradition mangler bl.a. gloria-salmen, "Aleneste Gud i himmerig" (DDS 435), som allerede forelå i 1524, men som Luther forholdt sig skeptisk til.¹⁹

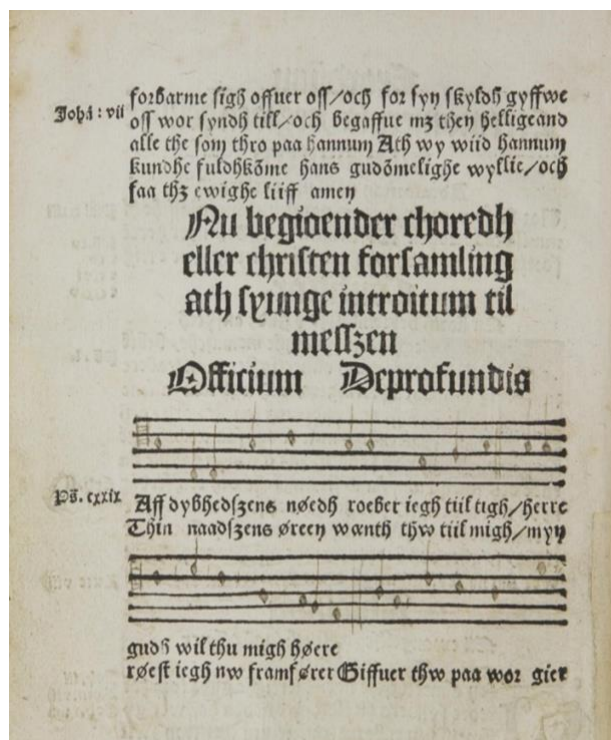

Illustration 3. Tekst og noder til den danske oversættelse af Luthers "Aus tiefer not" som begyndelsen på gudstjenesten i *Malmømmessen* 1529. Det Kongelige Biblioteket/ProQuest. Online via: https://salmer.dsl.dk/static/facsimiles/clus-mortensen-messe-1529/A_2v.jpg (set 31.10 2024).

I det følgende skal der kastes et blik på salmerne for at vise, 1) hvordan Luther arbejder med sine forlæg, og 2) hvordan salmerne bliver oversat til dansk og indgår i den tidligst kendte danske gudstjenesteordning, *Malmømmessen* fra 1529.²⁰ Rækkefølgen af salmerne i sangbogen fra 1524 ser dog ud til at være mere eller mindre tilfældig, og derfor gennemgås salmerne i en anden rækkefølge – nemlig den de har i gudstjenesteordningen, hvis fulde titel

¹⁸ Garne 2020: 72–100.

¹⁹ Leaver 2017: 73.

²⁰ "Det kristelige messeembede 1529" – der citeres fra udgivelsen i Moe & Nielsen 2021. Her findes også en udgivelse af Ludwig Dietz' salmebog fra 1529, der rummer en messeordning, som med få undtagelser er identisk med *Malmømmessen*.

er *Det kristelige messeembede* og tilskrives Claus Mortensen Tøndebinder. Som bilag til artiklen bringes til sidst en oversigt over denne gudstjenesteordning sammenlignet med Luthers *Formula Missae*. Heraf ses det også, at *Malmømmessen* stadig rummer en del traditionelle liturgiske led såsom kyrie, gloria og sanctus, men oversat fra latin til dansk.²¹ Der er således ikke tale om en fuldtonet salmegudstjeneste, som senere bliver dominerende i dansk tradition, men salmerne, som her er i fokus, indtager alligevel en central rolle og erstatter nogle steder de liturgiske led helt, hvorfor vi her kan tale om undfangelsen af salmegudstjenesten.

I Malmømmessen bruges Luthers "Af dybsens nød" som introitus, dvs. som åbning af gudstjenesten efter (præstens) indledende bøn og syndsbevidsthed. Den anføres med noder og beskrivelsen "Nu begioender choredh eller christen forsamling ath syunge introitum til messzen". Salmen er et tydeligt forsøg på en direkte oversættelse af de fem vers i Luthers salme,²² ligesom den nuværende udgave på mange måder er det (DDS 496). Derfor kan det være interessant at sammenligne teksten i den oprindelige oversættelse med den senere udkomne Christian III's bibel 1550.²³ Sammenligningen viser, 1) hvordan Luther i sin salmedigtning på én gang følger bibelteksten – den gammeltestamentlige Salme 130 – og udfolder den med en kristen tolkning, og 2) hvordan reformationstidens kirkelige dansk former sig i de første oversættelser af Luthers salmer og den senere autoriserede bibel:²⁴

Salme 130 fra Det Gamle Testamente Chr. III's bibel 1550	Luthers "Aus tiefer Not" 1524 Dansk oversættelse, Malmømmessen 1529
AF det dybe / Rober ieg HERR E til dig.	Aff dybhedszens nøedh roeber iegh tiil tigh/ herre gudh wil thu migh høre
HERRE hør min røst / Lad dine øern mercke paa mine bønners røst.	Thin naadszens øreen wænth thw tiil migh/ myn røest iegh nw framfører
HERRE / der som du vilt til regne synden? HERre / Huo kand da bliffue bestandig?	Giffuer thw paa wor giernningh ath/ ath hæffne synden meth thin magth O herre hwo kandh thet taallee
Thi hoss dig er Forladelse / At mand skal frycte dig.	Hoess tigh allene giælder naadhe och gwnst/ til synden ath forladhe Naar wy tig noeghen tidth haffue myst/ wy viddhe oss ey ath raaedhe/ For tigh ingen sigh berømme kand/ thy maa tig frøecthe alle mand och trøesthe thennom paa thin naadhe

²¹ Malmømmessen bærer præg både af inspiration fra Luthers *Formula Missae* og *Deutsche Messe* (begge ordninger gennemgået i Garne 2020: 39–70), men går også andre veje end Luther i bearbejdelsen af den latinske gudstjenestetradition.

²² Salmen er også overleveret i en tidlig udgave med kun fire vers, Luther 2017: 48–50; 164–165.

²³ Også udgivet i Moe & Nielsen 2021.

²⁴ Man kan også sammenligne med den noget mere enkle og letlæselige stavemåde, salmen får i de følgende danske salmebøger, der alle er udgivet i Moe & Nielsen 2021.

Jeg bier effter HERREN / min Siæl bier / oc ieg haabis til hans Ord.	Til gudh staaer al myn haab och trøest/ myn gierningh kand mig ey baadhe J thet thu ene haffwer mig forløesth/ aff thin wsigheligh naadhe Thine ord the ere en dyrebar schat/ som thw oss haffuer effter ladt thennom wille wy gierne høre
Min Siæl vocter effter HERREN / Fra en Morgens vect til en anden.	Skulle thet være fraa maarghen stundh/ och intil affthens endhe Tha schulle myt hierte ingelund/ fortuile eller fraa tigh wændis Saa bør ath være rett Jsraels arth/ ath haabe och thro aff hierthet snarth Och naadhe aff hannum begiære
Jsrael haabe paa HERREN/	
Thi der er Naade oc megen Genløselse hoss hannem.	Toegh synden hoess oss er manghefwldh/ hoess gud er meghet meer naadhe Ath hielpe oss er han vel huld aff nøedh och alskens woedhe Handh er forwist then retthe tolck/ som haffuer forløst allt israels folck aff saarrigh och synder alle
Oc hand skal frelse Jsrael / aff alle sine Synder.	

Som det ses, er salmen i første omgang et forsøg på at omsætte bibelteksten til den strofiske viseform. Men den udvider også indholdet og transponerer dermed det bibelske sprog ind i en ny, teologisk kontekst. Det er ikke mindst tydeligt i det midterste tredje vers, der anslår gudstjenestens tema som et møde mellem det syndige menneske og den nådige Gud formidlet via ordet.

Efter fordansket kyrie, gloria, hilsen, kollekt og epistel følger i Malmømessen som i den forudgående latinske messetradition et gradualevers, dvs. et musikalsk led, efterfulgt af et halleluja. Den danske messetradition bytter dog om på disse to led og lader halleluja indgå i endnu en versificeret gammeltestamentlig salme, i form af en dansk oversættelse af Johann Agricolas "Frölich wollen wir Halleluia singen" (DDS 436), som også indgik i 1524-sangbogen. Selvom Luthers salmer indtog en særstilling, var de på ingen måde enerådende i samtiden, hverken i dansk eller tysk tradition. Denne danske oversættelse af Agricolas salme var ikke den eneste i samtiden, men konkurrerede med en anden, måske mere elegant, oversættelse, som Hans Thomissøns salmebog 1569 senere anfører som den primære.²⁵ Også Agricolas salme henter som nævnt sit motiv fra en gammeltestamentlig salme, i dette tilfælde Salme 117, hvis korte ordlyd den udfolder og tolker i fire vers. I Christian III's bibel lyder den bibelske salme: " LOffuer HERREN alle Hedninge / Priser

²⁵ Se udredningerne i Malling 1962: 14-15. Thomissøns salmebog er udgivet i Moe & Nielsen 2021.

hannem alle Folck. Thi hans naade oc Sandhed / Haffuer Mact offuer oss euindelige / Haleluia.” Oversættelsen af Agricolas salme i Malmømessen folder sig ud som følger:

Glaedeligh wylle wy alleluya syunghe/
meth kierlighedhszens begiærringh
Uort haab oc hierte til gud scal springhe/
meth sin hellighe naadhe oc miskundh
Som haffuer forløsth oss aff all wor syndh/
til salighed och alskens trøesth/
er han oss alle wprunden

Alltyng szom leffuer paa iorden schall gudh ære
rundhelighe hans naadhe kundhgiøre
Naadhe/ lyff størcke ther tiil kraffth/
y christho haffue wy machth
hæluedhe/ dødh och dieffuilszens woldh/
han haffwer forderffweth for wor skyldh/
wy tacke tiigh o herre

Gudh tiil sygher alle thennum syn naadhe/
som seg paa hannom forladhe
Ath gyffue trøsth modh synden affh syth godhe/
er handh thennom bestandigh alle maadhe/
wdhen suigh och all bedræghelighed
szom hans ordth forkynder visth/
thin freedh offuer oss o herre

Gudh være loff och euigh ære/
ther tiil gudh hans søn wor herre
Och ther til then verdighe andh/
som christhne gjør altydth bestandh/
fraa euighed och till euighed/
haffuer wæridth och bliffue schal/
for vden endhe

Salmen er – på trods af at den langt fra lever op til en senere tids kriterier om ensrettet metrik – som dens original en kraftfuld lovprisning, der er gennemsyret af bibelsk sprogbrug og luthersk teologi. De gammeltestamentlige lovprisningstoner følger sig fra andet vers sømløst sammen med forkyndelsen af nåden i Kristus alene og tilgivelsen af synd, som man kan forlade sig på, inden salmen igen slutter med en trinitarisk lovprisning i klassisk gudstjenestesprog.

Efter halleluja-salmen læses evangeliet, som efterfølges af en dansk oversættelse af den trossalme, som Luther skrev på baggrund af et ældre forlæg. Dette forlæg var en sammentrængt version af den latinske tekst til den nikænske trosbekendelse, som igen gav anledning til en friere tysk gendigtning, der er overleveret i flere former, hvoraf der her citeres en version fra Zwickau fra omkring 1500:²⁶

Credo in deum patrem omnipotentem, Credo in filium, sanctum dominum patri natura uniformem. Credo et in spiritum peccatorumque paraclitum, utriusque consubstantialium, trinitatem individuum, ab utroque fluentem et in essentia unum.	Wyr gelauben all in eyenen got, schoffer himels und der erden, uns zcu trost gegeben, alle ding di sten in seym gepott, Von der keusch war er geporen, maria, der zcarten auserkoren unss zu trost und aller kristenheyt, fur uns er wolte wolde leyden das wir mochten vormeyden swere bein des tods der ewickeicht.
--	--

Disse forlæg er interessante, fordi de viser, hvordan Luthers arbejdsmetode er at tage en sang, der allerede er udbredt i en folkereligøus praksis, og omsmede den til en sang, der kan bruges i arbejdet med gudstjeneste på modersmålet. Fra den latinske til den tyske tekst ses en bevægelse fra jeg til vi og fra systematisk treenighedsteologi til fokus på Guds frelsende gerning for os i Kristus. En bevægelse, som Luther også udnytter i sin salme, der får tre vers svarende til de tre personer i treenigheden. Denne salme kommer simpelthen til at erstatte credo'et, gudstjenestens trosbekendelse efter læsningen af evangeliet. I Malmømessen har den følgende ordlyd, som her skal sammenholdes med Luthers original:²⁷

Luthers trossalme 1524 Johann Walters Gesangbuch 1524	Luthers trossalme 1524 Dansk oversættelse, Malmømessen 1529
Wyr gleuben all an eyenen Gott/ schepffer hymels und der erden/ der sich zum vater geben hat/ das wyr seyne kinder werden Er wil vns allzeyt ernerer/ leyb und seel auch wol bewaren/ Allem vnfal wil er weren/ keyn leyd soll uns widderfaren/ Er sorget fur uns/ hütt und wacht/ es steht alles ynn seyner macht.	Uy thro allszammen paa en gud/ himmels scabere och iordszens/ guds søn syn faders wyllie giorde/ paa thet wy syne børn schulle bliffue/ handh will oss forszee vor næringh/ liiff och siel y hans beuaring/ altydt han oss vil beuare/ intydth onth scal oss weder fare/ hand sørger for oss/ dag oc nath/ for hand haffuer altynggh y syn magth
Wyr gleuben auch an Jhesum Christ/ seynen son vnd vnsern Herren/ der ewig bey dem vater ist/ gleicher Gott von macht und ehren/	Wy thro och alle paa Jhesum christ/ som er guds szøn och wor herre/ som aff then helligandh wndfanghen vor/ aff gudommelig krafft och ære/

²⁶ WA 35: 172–173.

²⁷ Tysk original citeret efter Kjærgaard og Paulsen 2017: 276–278.

Von Maria der iungfrawen/ ist eyn warer mensch geporen/ Durch den heylgen geyst ym glauben/ für uns/ die wyr warn verloren, Am kreutz gestorben/ und vom tod/ widder aufferstandend durch Gott/ Wyr gleuben an den heylgen geyst/ Gott mit vater und dem sone/ Der aller blöden tröster heyst/ und mit gaben zieret schone/ Die gantz Christenheyt auff erden/ hellt ynn eynem synn gar eben/ Hie all sund vergeben werden/ das fleysch soll auch widder leben/ Nach diesem elend/ ist bereyt/ vns eyn leben ynn ewigkeyt.	aff Maria then rene iomfru/ eth sandeligh mennische hand er vorden/ pinth wnder pontio Pylato korsfeth dødth och iordeth tiil hæluedis for paa tredie dag och aff dødhe opstodth til hymmils for/ wor dommer er hand worden Uy thro och paa then helligandh/ lyg medh fader och meth søn/ som alle bedrøffuedis husualere er/ meth dyrebar gaffue oc naadher skjøne al gansk christenhed paa iorden/ eth samfund giorth meth syn orde/ meth hannom vore synder til giffuen vordhe wy mennische schulle alle opstande/ effther thetthe ellendhe/ eth leffneth er oss forreedth/ ewigh y ewighed
--	--

I sammenligning med Luthers versefødder er malmømessens tekst rig på stavelser. Det kan måske forklares med, at melodien har en række melismer (flere toner på én stavelse), som teksten går ind og udfylder. Afgøres kan det dog ikke, da det bevarede eksemplar af Malmømessens nodelinjer er tomme på dette sted, og udfyldningen af stavelser ikke sker konsekvent på alle de mulige steder – men det er fx tydeligt i næstsidsste linje i vers 2 og 3. Indholdsmæssigt følges Luthers tekst ret tæt i første vers, men i andet vers er det, som om den danske tekst tiltemper teksten tilbage i retning af trosbekendelsens ordlyd i stedet for Luthers fokus på, at Kristus er død "für uns", for os, der får troen på ham skænket i Helligånden. Dette viser, at de danske reformatorer arbejder i respekt for den overleverede latinske gudstjenestetradition.

Efter trossalmen følger en dansk oversættelse af Luthers Helligåndsalme "Nun bitten wir den heiligen Geist" (DDS 289), der ellers i hans *Deutsche Messe* fra 1526 og i senere dansk gudstjenestetradition frem til i dag placeres mellem epistel og evangelium svarende til det sted, hvor den latinske messe havde sine sekvenser. Salmens melodi har da også rødder i sådan en sekvensmelodi, som er blevet omformet og brugt i den tyske leise, som Luther tager sit forlæg i. Leise er en sang med slutningen "kyrioleis(on)", græsk for "Herre, forbarm dig" – et fast led i gudstjenestens begyndelse fra tidlig middelalder²⁸ og langt op i den danske gudstjenestes historie (jf. også DDS 433, der dog er en ikke-reformatorisk form). Denne Helligånd-leise, som Luther tager udgangspunkt i, kendes helt tilbage fra 1200-tallet og er

²⁸ Jungmann 1962 I: 429–446.

sandsynligvis også blevet brugt som et af de få indslag på modersmål i den latinske gudstjeneste. Den blev som citeret ovenfor også nævnt af Luther i *Formula Missae* som en af de overleverede sange, der fortjente at komme mere til sin ret i gudstjenesten. Den oprindelige ordlyd, som Luther videreførte næsten uændret som det første ud af fire vers i sin salme, var:

Nû biten wir den heiligen geist
umbe den rehten glouben allermeist,
daz er uns behüete an unserm ende,
sô wir heim suln varn ûz diesem elllende.
Kyrieleis.²⁹

Luther tilføjer tre vers om lys, kærlighed og trøst, der på dansk kommer til at lyde sådan her – stort set uforandret gennem salmebøgerne i århundreder, før den med *Evangelisk-kristelig Psalmebog* 1798 og siden Grundtvig fik den form, den har i dag, med nyt omkvæd og et ekstra vers, som her anføres til sammenligning:

Luthers "Nun bitten wir..." 1524 Dansk oversættelse, Malmømessen 1529	Luthers "Nun bitten wir..." 1524 Den Danske Salmebog 2003 (DDS 289)
Nw bede wy then heiligandh/ alt om then christhelighe thro och ret forstandh/ thet oss gud beuare och sin naade sende/ nar wy hæden fare/ aff thetthe ellendhe kyriole *	Nu bede vi den Helligånd at sammenknytte os ved troens bånd
Thu verdighe lyuss giiff oss tiith skyn/ leer oss ath kiendhe christum Jhesum allen/ ath wy meth hannum bliffue wor kiere frelsermandh/ som oss monne inglade/ til thet forietthe landh kyri *	og til verdens ende kirken at bevare, nådig at afvende al dens nød og fare! Herre, hør vor bøn!
Thw sôdhe aand skienck oss for visth/ ath wy maa dricke aff tiith kierlighetz brysth/ ath wy vdaff hierthet huer anden elske/ meth eth sindh in christo/ haffue baade frid och roo kyrio *	Du kærlighedens Ånd! indgyd i Herrens samfund kærlighedens fryd, så vi glade vandre, Jesus, mellem dine, elskende hverandre, som Gud elsker sine! Herre, hør vor bøn!
Thw yppersthe trøster y all wor nød/ hielp thet vy forsmaa werdsens spaath och wsilhed/	O talsmand! lad os finde trøst, som barnet finder den ved moders bryst, i din søde stemme,

²⁹ WA 35: 163.

ath wy bestandige bliffue/ paa vor siste ende/ naar wy meth dieffuelen kyffue/ om thetthe ellendhe kyriole	så al vor elende smilende vi glemme over salig ende! Herre, hør vor bøn! Ja, sandheds Ånd! forvis os på, at også vi er af Gud Faders små! Da er sorgen slukket, da er perlen fundet, Paradis oplukket, døden overvundet! Herre, hør vor bøn!
--	--

Efter ”Nu bede vi den Helligånd” indeholder Malmømmessen følgende anvisning:

Thenne psalme syungis effter predicken meth huilcken christhen forsamlingh tacker gud
 for alle syne velgierninger Och serdeliis for thet gladhelighe budschaff och aandeliige
 spiisze: foede: oc vederquegilsze: meth huilcke hand stoerker och vederquegher syne
 vdualldhe: dagh fraa dagh:

Som det angives allerede i den korte indledning til udgivelsen, er Malmømmessen tænkt som en messe, altså en gudstjeneste med fejring af nadveren i centrum. Selve nadverfejringen skildres udførligt med en righoldig liturgi – hvor det bl.a. foreslås, at man under uddelingen kan synge en oversættelse af Luthers ”Jesus Christus unser Heiland”, der også indgik i 1524-sangbogen og er en bearbejdelse af en ældre nadversalme (jf. DDS 461).³⁰ Men nadveren indledes altså i grunden med salmen efter prædiken, som er en dansk oversættelse af Luthers ”Es wolt uns Gott gnädig sein”, der igen er gendigtning af Salme 67, og hvis melodi og versemål har forlæg i en middelalderlig Maria-vise.³¹ Denne salme optrådte sammen med Agricolas halleluja-salme som tillæg til skriftet ”Eyn weyse Christlich Mess zu halten”, der var en tysk oversættelse af Luthers *Formula Missae* fra 1524, som Luthers medsalmedigter Paul Speratus besørgede.³² Her som i den latinske original sluttede Luther gudstjenesten af med en velsignelse, der giver genlyd af Salme 67,1, ”Gud være os nådig og velsigne os”, som alternativ til den aronitiske velsignelse, der senere blev fast hjørneste i den lutherske gudstjeneste frem til i dag. Dette sammen med salmens placering efter gudstjenesteordningen kan være et indicium for, at Luther forestillede sig den anvendt som afslutning på gudstjenesten. Men malmømmessen og senere danske salmebøger vælger altså at placere den i øvrigt tekstnære oversættelse af Luthers salme som en overledning fra prædiken til nadver – eller, kunne man måske sige, som en versificeret kirkebøn. Luthers originalsalme

³⁰ WA 35: 142 146; Luther 2017: 31; Leaver 2007: 153–160.

³¹ Kjærgaard & Paulsen 2017: 263.

³² WA 35: 123–124, 372; Luther 2017: 163.

har tre vers, men Malmømessens oversættelse har fire vers, så det afsluttende med al tydelighed opfanges som en versificering af det lille gloria (*doxologia minor*), der var fast indslag i den latinske messe, bl.a. som afslutning på introitus (kan i dag bruges som afslutning på prædikenen, "ære være..."). Salmens danske ordlyd bringes her – de tre første oprindelige vers sammen med Salme 67 i Christian III's bibel, for at vise, hvordan salmen omskriver sit forlæg, og det sidste vers sammen med den latinske tekst til det lille gloria:

Salme 67 fra Det Gamle Testamente Chr. III's bibel 1550	Luthers "Es wolt uns Gott..." 1524 Dansk oversættelse, Malmømessen 1529
GVd vere oss miskundelig / oc velsigne oss / Oc lade sit Ansict skinne offuer oss / Sela.	Nw er oss gudh mischundeligh och hand vil oss weellsygne Sith ansigt offuer iorderig/ thet lader hand offuer oss skinne Ath wy paa iordhen maa forsthaa hans wey och hellige naade O ihesus christus kende oss saa blant folck y mange maadhe Gudh styre for oss och raadhe *
At wi mue bekenne hans Veye paa Jorden /	Uy tacke gud och loffue tiigh/ tith hedenske folk offuer alle Och alle land the glædhe sygh/ tiith naffen the nw paa kalle Ath thu rethferdig dommer esth/ lad oss icke mere viildfare Thin ord kand oss beskierme besth/ y huo thennom vil beuare Han leffuer for vden all fare
Hans Salighed iblant alle Hedninge.	Uy take gud och loffue tigh/ tith folck y mange maadhe Thin iord ber fructh och bedrer sig/ thet kan thin ord vel raade Signe oss gud fader oc guds søn och signe oss gud then helligand For hannom schal rædis alle land/ thy allting stander wdy hans hand Uy syunge aff hiertet amen * * *
Gud Folckene tacke dig / Alle Folck tacke dig. Folckene glæde oc fryde sig/ At du dømmer Folckene ræt / Oc regerer Folckene paa Jorden / Sela.	Ere wære gud fader y hymmerigh/ som alting monne raade Tesligesth hans sønn ewindeligh/ szom frælste oss aff wodhe Och loffueth være then helligand/ som giffuer oss aff syn naade Then ære haffuer wæred aff euig tidh/ och bliffuer for vden all endhe Gud oss sin naade sendhe.
Gud Folckene tacke dig / Alle Folck tacke dig. Landet giffuer sin grøde / Velsigne oss Gud / vor Gud. Velsigne oss Gud / Oc al Verden frøcte hannem.	
Doxologia minor, den latinske messe Gloria et honor Patri et Filio et Spiritui sancto in sæcula sæculorum	

Efter nadverliturgien anfører Malmømmessen den nadversang, Luther også fremhævede som egnet til gudstjenestebrug i *Formula Missae*, "Gott sei gelobet und gebenedeiet". Der er tale om en bearbejdelse af en leise, der kan dateres til 1300-tallet.³³ Luther fremhævede salmen i *Formula Missae* 1523, men anså et par linjer for at være en senere tilføjelse (hans bemærkninger om dette er udeladt af citatet i begyndelsen af denne artikel). Sidenhen er en anden, kortere ordlyd af salmen, end den Luther kendte, da også dukket op i en form bevidnet i 1480:

Gott sey gelobet und gebenedeyet
der uns selber hat gespeyset
mit seynem fleisch, mit seynem blut
das gib uns, lieber Herr, zu gut,
Kirieeleyson.³⁴

Melodien har rod i sekvensen til Kristi Legemsfest, *Lauda Sion Salvatorem* (jf. DDS 548, dog her nyt versemål med senere melodi) og har en længere form end disse måske oprindelige linjer, hvorfor Luthers videredigtning, som bliver fast salme efter nadveren i reformationens gudstjeneste, da også har et længere versemål med tre vers – som nogle salmebøger, heri blandt Malmømmessen, deler i to, så der bliver seks. Salmens midtervers er dens højdepunkt, hvor det med al tydelighed kundgøres, at alle og ikke kun præsterne, som det havde været skik, modtager nadveren under begge skikkelser: brød og vin:

Titth hellige legomme er for oss giffuet/
y døden ath wy schulle leffue
Jngen staarre gaffue kunde han oss skiencke/
ther meth wy hannom och hans dødh betencke
Kyrie

Kierlighed o herre tigh saare tuinghet haffuer/
atth tith blodh ey offuer oss klaffuer/
och betalet all wor skyld/
ath oss gud er vorden huld
Kyrie

Efter kollekt, hilsen og aronitisk velsignelse lader Malmømmessen gudstjenesten slutte med en salme over De ti bud – ikke en af de to, Luther skrev,³⁵ men en særlig dansk salme, som måske går tilbage til et middelalderligt forlæg og endnu anføres som afslutning på messen i

³³ Luther 2017: 156.

³⁴ WA 35: 181.

³⁵ Om Luthers katekismus-salmer over De ti bud, se Leaver 2007: 116–121.

Thomissøns salmebog 1569. Thomissøn anfører salmen med følgende ord, der viser den senere reformationstids veneration for Malmømessens salmevalg og Luthers *Lille katekismus*, begge fra 1529:

Til Beslutningen siungis en kort Psalme. Oc er det vel beramt i den Christelig Euangeliske Messe paa Danske/ som Her Claus Mortensøn/ Guds ords Tienere oc forfremmere i Malmø oc andersteds i Skaane etc. loed Prente i Malmø aff Oluff Vlrickss Anno 1529. At der skulde siungis sist i Messen de Ti Guds Budord. Gud Fader vdi Himmerig/ sin villie hand oss kiende etc. Blad 111: Thi at naar der saa siungis i Messen/ de Ti Budord. Jtem/ Fader vor/ Troens Artickler: Oc Daaben oc Alterens Sacrament der ocsaa forhandlis/ Da bliffuer den gantske Catechismus der tilsammen tracterit oc forhandlit.³⁶

Afslutning

Kun ca. fem år efter Luther barsler med sine planer om en gudstjeneste med menighedssang på modersmålet, har vi i den første danske gudstjenesteordning en fuld udfoldelse af Luthers program. Der hører selvfølgelig en række kirkehistoriske mellemregninger – bl.a. en tysksproget messeordning fra Nürnberg³⁷ – med til det fulde billede af overleveringen fra Luthers Wittenberg til Malmø og det øvrige Danmark. Men da Luthers program for gudstjenesten allerede er formuleret i 1523, og byggestenene besørget med hans og Walters 1524-sangbog, bør man regne 1524 for den lutherske salmesangsgudstjenestes undfangelsesår.

Grundstammen i denne gudstjeneste er den overordnede form fra den latinske messe med salmer på modersmålet. Af Malmømessens salmer er de 3 salmer Luthers viderebearbejdelser af tre folkeligt overleverede leise-sange, og de tre andre gendigtninger af gammeltestamentlige salmer. Med menighedssalmerne som indskudte led mellem læsninger, prædiken og nadver bliver gudstjenesten gestaltet som en kommunikation mellem Gud, der taler i bibelteksterne, prædiken og sakramenteordene, og menigheden, der svarer ham i bøn og lovsang i et sprog gennemsyret af bibelske udtryk og med den lutherske teologi om frelsen i Kristus alene i centrum. Med salmesangen som et afgørende medium får vi en virkningsfuld gudstjeneste på modersmålet, der på en gang står i kontinuitet med den overleverede messeform og gestalter den lutherske teologi i ritualets form.

³⁶ Thomissøns salmebog 1569, Register 1: Om den Danske Euangeliske Messe. Citeret Moe & Nielsen 2021.

³⁷ Widding 1933: 32–33.

På en måde bliver gudstjenesten en rituel udfoldelse af den scene, som opføres i de oprindeligt tre afsluttende, men nu udeladte vers af Luthers salme "Nu fryde sig hver kristenmand" (DDS 487), der også indgik i 1524-sangbogen.³⁸ Her lader Luther Jesus sige, at hans blod fortsat gives til den troende, og at han efter sin himmelfart sender sin ånd, som skal trøste, undervise og lede ind i sandheden. Og så gives stafetten videre til den troende, som skal gøre det, Jesus har gjort, og lære folk om Guds rige, så det kan blive spredt til hans ære.³⁹ Det lyder sådan her i de oprindeligt tre sidste vers, som sammenholdes med den danske oversættelse fra den første danske salmebog (også fra 1529 og tilskrevet Claus Mortensen Tønde binder), hvor salmen får lov at være fast indledning til aftensang:⁴⁰

Luthers „Nun freut euch...“, v. 8-10 Achtliederbuch, Nürnberg 1524	Luthers "Nun freut euch...", v. 8.10 På dansk i Ludwig Dietz' salmebog 1529
Vergiessen wirdt er mir mein plut/ Darzu mein leben rauben/ Das leyde ich alls dir zu gut/ Das halt mit festem glauben/ Den todt verschlingt das leben mein/ Mein vnschuldt tregt die sünden dein/ Da bistu selig worden.	Mit blod thet flyder paa iorden wd/ ieg bær thet korss med møde/ ieg lyder for teg then horde død/ tag tro oc lad teg døbe/ Mit lyff offuerwinder then død med macht/ all werdzens synder wore paa meg lagt/ thÿ æstu salig worden.
Gen hymel zu dem vater mein/ Far ich von disem leben/ Da wil ich sein der maister dein/ Den geyst wil ich dir geben/ Der dich im trübtluß trösten sol/ Vnd lernen mich erkennen wol/ Vnd in der warhait leyttten.	Til himmels igien till fáder mÿn/ Far ieg fraa thenne ælende / ther wil ieg wære Mester thÿn/ then Helliaand teg att sende/ Som teg ÿ angiste trøste skal/ oc teg vnderwÿse oc lære wel/ ÿ sandheds wæy att wandre.
Was ich gethan hab und gelert/ Das soltu thun und leren/ Damit das Reich Gottes werdt gemert/ Zu lob und seinen eren/ Vnd hüt dich für die menschen satz/ Daruon verdirbt der edle schatz. Das laß ich dir zur letze.	Hwad ieg haffuer giord vnderwÿst oc lærd/ thet skaltw gjøre oc lære/ ther med mit rÿge opfyldt wort/ meg sielff til loff oc ære/ Foreware teg wel for menniskens sætt/ som oss forwender then Christelig rætt/ thet giffuer ieg teg til kende.

Den lutherske lære bliver indsunget i denne salme, der ud over at forkynde i sig selv også forklarer og udfolder, hvad der sker og udfoldes i gudstjenesten, så ordet – i overensstemmelse med Luthers forventninger til salmesalmens effekt – går i svang.

³⁸ Også i denne salme tog Luther udgangspunkt i et eksisterende forlæg, og den kendes i flere samtidige oversættelser til dansk; se Andersen 1973.

³⁹ Se også udlægningen af hele salmen i Kjærgaard & Paulsen 2017: 36–41.

⁴⁰ Citeret efter hhv. Kjærgaard & Paulsen 2017: 140 og "Een ny handbog med Psalmer oc aandelige lofsange 1529", udgivet i Moe & Nielsen 2021.

Mange af Luthers salmer blev til, fordi han fik øje på, at salmen kunne spille en rolle i gudstjenesten. I hans egne øjne var det ikke nødvendigvis nogle meget vellykkede tekster. Men de viste sig at kunne bruges. Fordi de fra begyndelsen var tænkt med henblik på at spille en rolle i gudstjenesten, og fordi Luther ikke begyndte på bar bund. Han tog udgangspunkt i en eksisterende tradition med salmevers, som han byggede videre på, og han gendigtede bibeltekster til en form, så de kunne synges af menigmand. Det skabte grobunden for salmesangsgudstjenesten, som er en levende praksis i dag 500 år efter.

Man skal ikke gå tilbage og se på Luthers salmer og de tidlige lutherske gudstjenesteordninger for at genopføre den historiske salmegudstjeneste i dag. Men der kan muligvis være aktuel inspiration at hente i det meget konkrete arbejde med en foreliggende tradition og omstøbningen af de bibelske tekster til sangbare vers. Og det kan også i arbejdet med nye salmer i det 21. århundrede være værd at bemærke, at salmernes gyldighed måske ikke så meget beror på, hvad de er i sig selv, men på hvordan de føjer sig ind i den gudstjeneste, der altid allerede er, men også altid kan have behov for en fornyelse, så ordet også i dag går i svang.

Litteratur

Andersen, Niels Knud (1973) "Nun freut euch, lieben Christen gmein' på dansk og svensk". *Hymnologiske Meddelelser* 2/2: 55–77.

Blankenburg, Walter (1991) *Johann Walter. Leben und Werk*. Tutzing: Hans Schneider.

Dahlerup, Pil (2016) *Litterær reformation*. København: U Press.

DDS = *Den danske salmebog* (2003). København: Vajsenhuset.

Garne, Kristoffer (2020) *Den danske gudstjeneste. Historie, teori og praksis*. København: Fønix.

Havsteen, Sven Rune (2017) "Musikken". *Reformationen i dansk kirke og kultur*. Ed. Niels Henrik Gregersen & Carsten Bach-Nielsen. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 393–402.

Jungmann, Josef Andreas (1962) *Missarum Sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe*. 5. Auflage. Bd. I–II. Freiburg: Herder.

Kjeldgaard-Pedersen, Steffen & Aurelius, Carl Axel (2017) *Nåde og fred i Kristus! Martin i lyset af hans breve*. København: Eksistensen 2017.

- Kjærgaard, Jørgen & Paulsen, Ove (2017) *Luthers salmer på dansk*. København: Eksistensen.
- Korth, Hans-Otto (2017) "*Lass uns leuchten des Lebens Wort*". *Die Lieder Martin Luthers*. Halle: Ortus.
- Leaver, Robin (2007) *Luther's Liturgical Music. Principles and Implications*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Leaver, Robin (2017) *The Whole Church Sings. Congregational Singing in Luther's Wittenberg*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Leaver, Robin (2020) "Did the Choir Introduce German Hymns to the Wittenberg Congregations?". *Lutheran Music Culture: Ideals and Practices*, Ed. Mattias Lundberg, Maria Schildt & Jonas Lundbla. Berlin: De Gruyter, 2020, 47–67.
- Lundberg, Mattias (2017) *Martin Luthers egna toner och ord om musik*. Skellefteå: Artos, 2017.
- Luther, Martin (2017) *Die Lieder*. Udg. Jürgen Hedrich & Johannes Schilling. Stuttgart: Reclam og Carus-Verlag.
- Malling, Anders (1962) *Dansk salmehistorie*, bd. 2. København: J. H. Schultz.
- Moe, Bjarke & Akhøj Nielsen, Marita (2021). *Danske reformationssalmer. Melodier og tekster 1529-1573*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Online via salmer.dsl.dk (accessed 15 August 2024)
- Olsen, Max W. (1951) *Martin Luthers Gudstjenesteordninger*. København: Ejnar Munksgaard.
- Petersen, Nils Holger (2014) "En historisk-musikologisk diskussion af salmemesse-tradition". *Salmesang. Grundbog i Hymnologi*. Ed. Peter Balslev-Clausen & Hans Raun Iversen. København: Vajsenhuset 2014, 293–306.
- Schilling, Johannes & Bauer, Brinja (2023) *Singt dem Herrn ein neues Lied. 500 Jahre evangelisches Gesangbuch*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- WA = Martin Luthers værker i *Weimarer Ausgabe*.
- Walter, Johann (1524) *Chorgesangbuch*. Tenor-stemmebog. 1. udg. Wittenberg. Online via [https://imslp.org/wiki/Geystliche_gesangk-Buchleyn_\(Walter,_Johann\)](https://imslp.org/wiki/Geystliche_gesangk-Buchleyn_(Walter,_Johann)) (accessed 15 August 2024)
- Widding, s. (1933) *Dansk Messe, Tide- og Psalmesang 1528-1573*, bd. 1. København: Levin og Munksgaard.

Bilag: Oversigt over gudstjenesteordninger

Formula missae 1523 (latin)	Malmø-messen 1529 (dansk)
Introitus, evt. hel Davidsalme	"Af dybsens nød"
Kyrie	Kyrie-salme
Gloria	Gloria
(Hilsen og svar)	Hilsen og svar
Kollekt	Kollekt
Epistel	Epistel
Graduale	"Gladelig ville vi halleluja synge"
Halleluja	
Evangelium	Evangelium
Credo	"Vi tro allesammen på en Gud"
	"Nu bede vi den Helligånd"
Prædiken	Prædiken
Præfation	"Nu er os Gud miskundelig"
	Nadverindledning med fadervor
	Sanctus og benedictus
Indstiftelsesord	Indstiftelsesord
Sanctus	Nadver-salme (med elevation?)
Benedictus med elevation	
Fadervor	
Fredshilsen	Fredshilsen
Agnus Dei	Agnus Dei
	Formaning til nadvergæsterne
Nadveruddeling	Nadveruddeling
	("Jesus Kristus er vor salighed")
	"Gud være lovet altid og benedidet"
Kollekt	Kollekt
Lovprisning	
Velsignelse	Velsignelse
	Salme over De ti bud